

УДК 9.32.4 УКР

DOI: 10.30840/2413-7065.3(76).2020.210041

**ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР
І ГРОМАДЯНСЬКО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗБРАТ:
ТАЄМНА ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 Р.)***

Павло ГАЙ-НИЖНИК

orcid.org/0000-0002-8912-8398

доктор історичних наук,

заступник директора НДІУ

Анотація. У статті висвітлюється позалаштункова політика гібридно-комбінованої війни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки проти Української Держави протягом гетьманування Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Досліджується антиукраїнська діяльність Ради народних комісарів РСФРР, правлячої Російської комуністичної партії (більшовиків) та союзних їй російських партій лівих і правих соціалістів-революціонерів та анархістів.

Зокрема, йдеться про зусилля радянської Росії щодо підриву соціально-політичного становища в Україні, організацію та збройну і фінансову допомогу антиурядовим повстанським загонам і ватагам, участь і спрямування повстанського руху в організації масштабних страйків і саботажів через свою агентуру, а також в облаштуванні схронів зі зброєю та підпільної мережі революційних комітетів тощо. Викрито таємні аспекти підривної антиукраїнської діяльності більшовицької дипломатії в Україні, зокрема радянського консульства в Одесі, і її участь у сприянні антигетьманському рухові та про обізнаність у цьому німецьких дипломатичних чинників в Українській Державі.

Окрему увагу приділено радянсько-більшовицькій політиці щодо створення в Україні таємних бойових загонів підпільної соціалістичної терористичної армії, а також фактам не лише сприяння та спонсорування радянським урядом Росії масового повстансько-терористичного руху, а й безпосередній організації та кермуванню Радою народних комісарів РСФРР та проводу партій російських більшовиків і лівих есерів актів індивідуального терору проти державних діячів України, зокрема спробі влаштування кількох замахів на життя гетьмана Павла Скоропадського. Вказано на обізнаність українських служб безпеки (Освідомчого відділу МВС, департаменту Державної Варти МВС, Осібного відділу Власного Штабу гетьмана) про структуру, систему мережевої діяльності, підривну роботу й організацію замахів на гетьмана Української Держави з боку радянської Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК).

Висвітлено підготовку збройного вторгнення радянсько-більшовицьких військ в Україну й зафіксовано факт початку військової агресії російської Червоної Армії проти незалежної Української Держави восени 1918 р.

Ключові слова: більшовицький терор; РСФРР; П. Скоропадський; Українська Держава; гібридна війна.

* Початок у журналі «Українознавство» № 2(75)–2020.

STATE-POLITICAL TERROR AND DISCORD IN THE SOCIETY:
THE SECRET WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION
AGAINST THE UKRAINIAN STATE
(APRIL–DECEMBER 1918)

Pavlo HAI-NYZHNYK

Doctor of Historical Sciences, Deputy Director of RIUS

Annotation. *The article highlights the extra-political policies of the hybrid-combined warfare of the Russian Socialist Federative Soviet Republic against the Ukrainian State during the government of Hetman Pavlo Skoropadsky (April–December 1918). The anti-Ukrainian activities conducted by the Council of People's Commissars of the RSFSR, the ruling Russian Communist Party (Bolsheviks), and its allied Russian parties of left and right socialist-revolutionaries and anarchists are studied.*

In particular, these activities include the efforts of Soviet Russia to undermine the sociopolitical situation in Ukraine, the organization and provision of armed and financial assistance to anti-governmental insurgent units and battalions, the participation and direction of insurgent movements, the organization of large-scale strikes and sabotage through its agencies, as well as the organization of rallies and the underground network of revolutionary committees, etc. The secret aspects of the subversive anti-Ukrainian activity of Bolshevik diplomats in Ukraine, namely the Soviet consulate in Odessa, and their involvement in promoting anti-hetman movement and the respective awareness of German diplomatic factors in the Ukrainian State are exposed.

Particular attention is paid to the Soviet-Bolshevik policy of creating in Ukraine secret military units of the underground socialist terrorist army, as well as to the facts of not only promoting and sponsoring the mass insurgent-terrorist movement by the Soviet Russian government but also those of individual terroristic acts against Ukrainian statesmen, directly organized and managed by the Council of People's Commissars of RSFSR and leaders of Russian Bolsheviks and Left Socialist Revolutionaries. Those included several assassination attempts on Hetman Pavlo Skoropadsky. The article points out the awareness of the Ukrainian security services (MIA Intelligence Department, MIA State Guard Department, Hetman's Personal Staff) of the structure, system of network activity, subversion and assassination attempts on the Hetman of the Ukrainian State by the Soviet All-Russian Extraordinary Commission (VCHK).

The article covers the preparation of the armed invasion of Ukraine by the Soviet-Bolshevik troops and records the beginning of military aggression of the Russian Red Army against the independent Ukrainian State in the autumn of 1918.

Key words: *Bolshevik terror; RSFSR; Skoropadsky; Ukrainian State; hybrid warfare.*

2 вересня П. Скоропадський відбув попряго з Києва до Німеччини для офіційної особистої зустрічі з імператором Вільгельмом II. 17 вересня гетьман повернувся до столиці України. Одним із найголовніших наслідків цих відвідин була згода кайзера на початок створення дієздатного українського війська (планувалося сформувати 8 армійських корпусів) та передачу Українській Державі

Чорноморського флоту. Під час перебування гетьмана в Німеччині в самій Україні МВС застосувало рішучі заходи. Так, наприклад, було проаналізовано низку фактів й установлено, «що більшовицькі банди іноді мають успіх тільки там, де їм таємно підвозять набої, снаряди і, навпаки, швидко ліквідують, де підвозу немає» [16, арк. 109]. Тож було вирішено, як, скажімо, у Роменському

повіті, «прийняти найрішучіші заходи огляду всіх підозрілих місць, де б [могла бути] зброя, патрони, снаряди в селах, лісах, також підлягали огляду підводи на великих сільських дорогах, як вдень, так і вночі для цієї мети посилайте роз'їзди (...). Крім того, на всіх дорогах, які ведуть з меж Чернігівської і Курської губерній, встановити пости і перевіряти ретельно всі підводи, котрі направляються в межі Роменського повіту» [16, арк. 109]. Своєю чергою міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав 10 вересня обіжник до всіх губерніальних і окружних старост, столичного і міських отаманів з розпорядженням щодо застосування превентивних заходів [39, арк. 72]. Вони зумовлювались загальною напругою та наелектризованістю в суспільстві, що все ще відчувалися в цілому в державі, а також невгамованою підривною та дестабілізуючою діяльністю ліворадикальних партій та іноземного (російського) підпілля. І, як виявилось, були не безпідставними.

Так, ще 15 серпня 1918 р. департамент Державної Варти МВС повідомляв Освідомчий відділ столичного отамана про наявність у його розпорядженні відомостей, які свідчили про те, що «готується замах на пана Гетьмана групою більшовиків на Україні, котра має безпосередній зв'язок з Москвою» [42, арк. 220]. Агентурі стало відомо, що усе необхідне для скоєння цього злочину буде привезено до Петроградського готелю у Києві у жовтій скрині з подвійним дном, а задля її отримання туди мали з'явитися більшовики з особливим паролем (його обіцялося надати додатково). Крім того, Державній Варті було також відомо, що у більшовицьких бойовиків, які прибудуть по скриню, «навколо тіла будуть

бомби, гранати і пекельні машини» [42, арк. 220]. Відтак МВС вказував столичному Освідомчому відділу негайно здійснити усі належні розпорядження щодо термінової розробки зазначених відомостей і вжити відповідні заходи.

Більше того, у серпні місяці начальник гетьманського штабного Осібного відділу Д. Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальника гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецькому, що згідно з «цілком достовірними агентурними відомостями» 15 вересня 1918 р. група з 28 осіб ухвалила вбити П. Скоропадського. Виконавців замаху на гетьмана було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смирнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там вчинити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а й сигналом до загального повстання в Україні [13, арк. 19–21]. Заходи безпеки та конспірації з боку Власного Штабу гетьмана з приводу недопущення витоку будь-якої інформації з цього приводу були такими, що департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомив київському міському отаманові про замах, що готувався проти гетьмана, вже постфактум – 27 вересня 1918 р.

Саме цим, вочевидь, й зумовлювалися цілковите утаємничення та зміна дати від'їзду П. Скоропадського до Німеччини для зустрічі з кайзером Вільгельмом II і таке ж несподіване повернення гетьмана в Україну. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір, й очільник Української Держави залишився живим, проте важливим у

цій розробці є те, що вона означено вказувала принаймні на два важливих фактори: взаємозв'язок убивства П. Скоропадського з початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Тотувався замах на життя П. Скоропадського й іншою групою більшовицьких убивць. У цілком таємній та надзвичайно терміновій телеграмі з Чернігова до конотопського повітового старости гетьманські спецслужби повідомляли органи влади цього прикордонного з більшовицькою Росією повіту про необхідність затримання трійці терористів-кілерів, що мали потягом прямувати з РСФРР в Українську Державу. «Найближчі дні мають проїхати [з] Москви: Николай Николаевич Кедров, тридцяти п'яти років [,] високого зросту [,] поголений [,] схожий на артиста [;] невідомий [,] 40 років [,] маленького зросту [з] довгим темно-русявим волоссям і невідомий 37 років [з] темно-русявим коротко зістриженим [волоссям], поголений [;] усі три їдуть для організації замаху на Гетьмана точка [.] Дехто Яжовській [-] Начальник контр-розвідки Курської Радянської Армії та артистка Салтикова тире [-] Агатеєва [,] котра везе прокламації крапка [.] Виявлені й вказані [-] обшукати [,] заарештувати [,] повідомити мені номер», – наказувалося у прикордонний Конотоп цією цілком таємною телеграмою за підписом губерніяльного старости Чернігівщини М. Висоцького [15, арк. 54].

Тож не дивно, що на тлі усіх цих оперативних зведень та донесень про підготовку нових акцій саботажу, терактів, збурення до бунтів та безладу, разом зі спробами замаху на особу глави

держави тощо, а також з огляду до того ж на застрашливий досвід практично безперервних збройних повстань травня – серпня режим вдався до нових жорстких заходів зі зміцнення безпеки державного ладу і суспільно-політичного спокою.

Відтак 24 вересня 1918 р. гетьман затвердив ухвалену Радою міністрів тимчасову постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української держави та її правопорядкові», яка надавала міністрові внутрішніх справ право видавати дозволи на арешти до двох місяців, а губерньським старостам – до двох тижнів [19]. Того ж дня начальник гетьманського Штабу надіслав директорові департаменту Державної Варти¹, київському губерніяльному старості, начальникові Освідомчого відділу при губерніяльному старості Полтавщини, комендантам німецьких залог майорові Гассе та обер-лейтенантові Вальке повідомлення про інформацію, яку отримав від агентури Осібного відділу Власного Штабу П. Скоропадського. У ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю близько 10 тис. осіб, які через кур'єрів (братів Герасима і Пилипа Воронів) отримували вказівки з Москви

¹ 18 травня 1918 р. було затверджено урядову постанову «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної Варти». Статут про організацію департаменту Державної Варти МВС було затверджено 13 серпня. У складі Державної Варти особливу місію щодо забезпечення національної безпеки та контррозвідки відігравав Освідомчий відділ, що був зобов'язаний забезпечити запобігання злочинам проти державного ладу і безпеки та їх припинення; таємне листування у справах про злочини проти держави; інспектування місцевих освідомчих відділів; контроль за фінансовою звітністю освідомчих органів [34, за 16.05, 20.08; 82, спр. 36, арк. 16 – 17].

і влаштували зв'язок з жидівськими підпільними організаціями у Києві. Агенти Осібного відділу встановили також і місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б. Моргулісом, членом більшовицької партії, збиралися для акцій у Деміївці – приміському районі Києва [48, арк. 113–114].

Упродовж серпня – вересня 1918 р. лише у Харківській губернії було заарештовано: у Вовчанському повіті – голову земських зборів А. Лихомана, члена земської управи П. Могилка; у Лебединському – голову земських зборів Н. Селіховського, члена земської управи Решітника; в Охтирському – члена земської управи Петренка; у Сумському – голову земської управи А. Мещанінова, її членів Ленгайтіса та Городенського; у Харківському – чотирьох членів повітової земської управи; у Белгородському повіті – голову міської думи Г. Лінсцера, заступника голови Антипова, земських гласних Костіня та Антонова. Ще семеро діячів повітових земств Харківщини підлягали висланню за межі держави [27, с. 131].

Було також встановлено, що більшовицько-комуністичне організоване підпілля в Україні «має у своєму розпорядженні величезні грошові засоби і досвідчених серйозних робітників-агентів» [17, арк. 148]. Ці агенти, як повідомляло на місця 30 вересня МВС, «роз'їжджають по містах України і мають спілкування з українськими військовими сотнями, котрих схиляють підняти збройне повстання в один день на всій Україні й збройною силою перш за все знищити командний склад германців та австрійців і їхні штаби; крім того, ці агенти вербують на службу

добровольців – селян з колишніх «товаришів» спеціально для знищення всіх вартових» [17, арк. 148]. Як приклад наводилася особа такого агента з Подільської губернії (єврея Гольдштейна, що був сином відомого банкіра), який мав районом своєї діяльності околиці Вінниці, Літина, Жмеринки, Летичіва, Проскурова, Могилева-Подільського і Кам'янця-Подільського. У Вінниці йому навіть вдалося загітувати дві сотні військовиків, також він ледь не збурих до виступу військових у Літині, а в Проскурівському повіті налагодив цілу мережу волосних підпільних комітетів, що була пов'язана з профспілками та культурно-просвітницькими закладами, які мали також ще й надіслати своїх делегатів на нелегальний з'їзд до Києва [17, арк. 148]. Крім того, українські спецслужби володіли відомостями, що на середину вересня 1918 р. у Москві було заготовлено 18 мільйонів прокламацій для пропаганди серед населення України [23, с. 1].

У другій половині вересня 1918 р. спецслужби здійснили низку затримань радянських бойовиків та агітаторів. Зокрема, було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатово, М. Курпатово, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали колишніх російських офіцерів та українських старшин і козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих [47, арк. 12–25, 38–46].

Проте з початком жовтня російське більшовицьке, лівоесерівське та

анархічне антидержавні терористичні підпілля разом з мережею українських протигетьманських опозиційних радикальних соціалістичних партій посилили свою діяльність. Активізували роботу і гетьманські спецслужби та сили правопорядку. 7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Рада народних комісарів РСФРР ще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника відрядила до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основними його завданнями були організація замаху на гетьмана П. Скоропадського та донського отамана П. Краснова, на що Л. Троцький виділив близько 4 млн. рублів. Терористи мали прибути з Росії до Києва й зустрітися із цим дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» та отримати від нього відповідні директиви. Перш за все мав бути вчинений замах на П. Скоропадського, а вже потім – на П. Краснова. Однак плани було відкореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д. Мануїльського вбивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більше посилити антибільшовицькі настрої на Доні. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити П. Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали з донським командним складом такий собі Богучарський

та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак знову було поставлено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув представник Головної Військової Ради підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській і видавав адреси), такий собі Васильєв (жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понеделін (мешкали на станції Євстратовка) [13, арк. 15–16].

Усі акції та дії більшовицького підпілля і навіть дипломатів цілковито контролювалися і спрямовувалися з їхнього партійно-державного центру в Москві, а прикордонний Курськ став осередком концентрації антиукраїнської розвідувальної і контррозвідувальної мережі, терористично-підривних груп, шпигунсько-пропагандистського підпілля та оперативного штабу збройних підрозділів та армій тощо. Уся ця антиукраїнська тактика підточення і стратегія завоювання розроблялася й спрямовувалася керівними органами і вождями більшовицької партії. В остаточному вигляді мета комуністичної Росії була виражена в одному з рішень ЦК РКП(б), який визнав за необхідне для підтримки повстання і повного розгрому німецько-австро-угорських окупантів в Україні створити регулярні «українські»

військові частини [5, с. 7–20, 9, 46, 48–49, 97; 25, с. 382; 33, с. 305].

Відповідно до подібних та інших, більш докладних і секретних, вказівок В. Леніна та ЦК РКП(б) більшовики України наполегливо формували в нейтральній зоні (на кордоні Української Держави з Радянською Росією) регулярні військові частини з прибулих на цю територіальну смугу партизанських загонів і місцевих повстанців. Інформуючи В. Леніна про хід цієї роботи, член ЦК РКП(б) Я. Свердлов писав у середині жовтня 1918 р.: «Вважаю, за теперішніх умов необхідно більш повне сприяння нашим українцям у формуванні їхніх частин. Загалом зараз же на Український фронт можна дещо кинути. Справи не погані» [5, с. 56–58]. У резолюції «Про поточний момент» II з'їзду КП(б)У, що відбувався у Москві 17–22 жовтня 1918 р. під ідейним керівництвом В. Леніна, підкреслювалося, що продовження існування в Україні гетьманської влади становить величезну небезпеку для російської революції, й зазначалося, що першочерговим завданням у боротьбі за радянську владу є «об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку» [36, с. 34–36]. З'їзд вказав на необхідність посилення підготовки до захоплення влади в основних робітничих центрах України і закликав партійні організації енергійно створювати для майбутньої боротьби дисципліновані військові частини.

Політичним терором в Україні займалися також і російські ліві есери. Так, наприклад, через загрозу замаху на першу особу держави службовці

Осібного відділу Власного Штабу гетьмана та І. Огієнко ледве вмовили П. Скоропадського відмінити свою поїздку до Кам'янця-Подільського на урочисте відкриття 22 жовтня Українського державного університету. Власне, чутки про можливе убивство гетьмана під час цього свята ще задовго до нього ширилися як у губернському центрі, так і в усій Україні. Тогочасний голова Подільської губернської народної управи, а на початку 1920-х років – міністр юстиції та заступник міністра фінансів УНР В. Приходько вже в еміграції стверджував, що чутки про атентат на гетьмана мали під собою серйозні підстави. Про це оповів йому відомий на Поділлі громадський діяч і член партії есерів (УПСР) М. Остапович. Наприкінці вересня саме навпроти університету, у будинку «Просвіти», несподівано з'явилася крамничка з содовою водою, в якій торгували два євреї. Однак відразу після відкриття університету крамничка зникла. Дещо згодом М. Остаповичу довірливо розповіли, що «той молодий жид, що торгував в крамничці, і другий, що пересиджував там, були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів». «Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, – зазначав М. Остапович, – то було вирішено, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атентат. Звичайно, що коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а

її власники зникли з Кам'янця невідомо куди...» [34, с. 89–90].

Український уряд і спецслужби самовіддано намагалися боротися з більшовицькою, есерівською та анархістською шпигунсько-терористичними і партійно-пропагандистськими мережами. Так, наприклад, за наказом І. Кістяковського у жовтні 1918 р. у Житомирі було викрито розгалужену бойову організацію російських лівих есерів [41, арк. 2–2 зв.], а в Києві та Одесі заарештовано членів двох викритих великих більшовицьких організацій, які мали зв'язок з більшовицькою мирною делегацією в столиці та з радянським консульством у Південній Пальмірі [43, арк. 462]. Допит затриманих, обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів виявили тісний зв'язок між головою більшовицької мирової делегації Х. Раковським, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади [18, с. 145]. У розпорядженні МВС були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації вели посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодували мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та збройного повстання тощо, але німці усіяко заважали приборканню цих дій та наполегливо прикривали ленінських агентів [29, с. 131].

Чи знали союзники Української Держави про те, що РСФРР фінансує повстанців і допомагає їм зброєю? Абсолютно! Проте не лише не реагували на подібні факти, але й загуляли на це очі й заважали гетьманським спецслужбам протидіяти такому втручання. Так, наприклад, голова більшовицької мирової

делегації в Києві у телеграмі в Москву від 2 вересня розповідав про свою довірливу розмову з німецьким посланцем. Х. Раковський писав, що німці часто співдіють з більшовиками, зокрема через Новоросійськ [1, арк. 46]. А. Мумм, доповідав далі Х. Раковський, «звинуватив нас в напівжартівливій формі, що допомагаємо страйку (і що про це в Москві вже відправлено Німеччині представлення) і озброюємо повстанців, постачаєм революціонерам гроші. На мое заперечення, – продовжував він, – що наша делегація *estassez sage et intelligente pour ne pas semoler des affaires (ni ne la concernent pas)*, він заперечив сміючись, що є багато способів обходити правила дипломатичної етики, на що з моєї [Раковського] сторони настало заперечення: *la dessus vous devrez etre mieux renseigne quemoi etant depuis longtemps dans cotla cariere*» [1, арк. 47].

Зрештою, на цьому ґрунті в українського міністра внутрішніх справ загострилися стосунки й з німецьким військовим командуванням, адже саме за наказом І. Кістяковського було вчинено обшуки у так званих більшовицьких «дипломатів», здійснено обшук у консульстві РСФРР в Одесі, внаслідок чого були виявлені зв'язки німецької дипломатії та військової розвідки (Оберкомандо) з більшовиками. Очільник гетьманського МВС звинуватив німців у тому, що вони знали, зокрема, про таємні перемовини між В. Винниченком (головою опозиційного Українського національного союзу) і Х. Раковським (керівником делегації РСФРР на мирових переговорах з Українською Державою) й не повідомили про це український уряд. Під час обшуку в приміщенні радянської делегації та консульства Державна Варта

та агенти Освідомчого відділу знайшли документи, що підтверджували звинувачення І. Кістяковського¹.

Зокрема, Освідомчий відділ МВС у своїй агентурній записці доповідав про підготовку більшовиками повстання проти гетьмана. План цей складався з 7 пунктів. У доповнення до нього в розпорядженні гетьманських спецслужб опинилося й повідомлення Х. Раковського про отримання ним від уряду РСФРР 40 млн. рублів на організацію та реалізацію плану з повалення гетьманського режиму. Українські спецслужби також володіли агентурними відомостями і про більшовицьку спецслужбу – ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия), знали її місцезнаходження у Москві (Луб'янка), чекістські летючі загони (зі штабом у Ворсоноф'євському провулку в Москві), місцезнаходження співробітників ВЧК (будинки, готелі, особняк Щукіна в Успенському провулку), структуру ВЧК з 20 відділів, їх розміщення, особовий склад, а також про військові частини ВЧК, їхній матеріально-технічний стан, порядок проведення обшуків і арештів тощо [7, арк. 116–119 зв.]. Більше того, Освідомчий відділ дізнався про місце проживання В. Леніна (Кремль і дві конспіративні квартири в Москві), здобув відомості про охорону Кремля, а також про більшовицьких вождів Л. Троцького (Бронштейна), Г. Чичеріна та А. Луначарського. МВС України отримало у своє розпорядження низку свідчень про жахи «червоного» терору в РСФРР, стан справ на Тульських збройних заводах (зокрема, про працю на них 47 тис. робітників і що

на день там виготовляється 5 тис. гвинтівок) [14, арк. 3, 4].

Захопивши документи про перебування у Києві російської Мирової делегації на чолі з Х. Раковським, гетьманські спецслужби здобули разом з ними й відомості про дії та заходи більшовицьких «дипломатів», спрямовані на шкоду державному ладу України [6; 11]. Крім того, до рук української служби безпеки потрапили більшовицькі зведені агентурні дані про принципи набору українських новобранців для служби в Червоній Армії РСФРР та систему грошового утримання для них. Так, наприклад, кожному новобранцю-українцю, який вступив до Червоної Армії, видавалося на дорогу по 65 руб., аби дістатися до збірного пункту на ст. Колонтаєвка у Курській губернії, а також по 150 руб. платні на місяць на всьому готовому (старим солдатам видавалося по 300 руб., отаману – 800 руб., агітаторам – по 450 руб. на місяць платні й 15 руб. добових). Усі ж робітники і майстри, що мали членство в партії більшовиків, мусили залишити свої професійні заняття і повною мірою віддатися партійній роботі (усім їм також обіцялося і сплачувалося утримання, відповідне до свого заробітку) [10, арк. 11–11 зв.].

Тож обурений український міністр внутрішніх справ навіть віддав розпорядження арештувати провідників дипломатичної делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського після зриву нею мирових переговорів з Україною. Втїлити цей намір гетьманські вартовики не змогли, позаяк не встигли зупинити більшовицький спеціальний дипломатичний потяг з ними, який все ж вислизнув до Росії. Наслідком же з боку німців стала вкрай різка вимога заступника німецького посланця, радника

¹ Консульство РСФРР в Одесі було ліквідовано 14 жовтня 1918 р. Співробітникам було запропоновано негайно під охороною залишити межі Української Держави.

Тіля негайно звільнити інших арештованих більшовиків, повернути вилучені при обшуку документи і відправити до демісії І. Кістяковського. Це певною мірою призвело до загострення урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 р. дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку (при цьому слід зауважити, що причина урядової кризи значною мірою полягала у низці окремих внутрішньоукраїнських соціально-політичних проблем).

Агентура Осібного відділу Власного Штабу гетьмана чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів, як-от щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю. П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування у столиці колишнього командувача 3-ї радянської армії лівого російського есера П. Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РКП(б) членів ВНК у Москві Яковлева і Рижкова (рапорт від 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами з провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися у київській кооперативній їдальні на Подолі, а також стосовно таємного складу забороненої літератури, що розмістився на розі столичних вулиць Межигірської та Хорива у будинку № 18 (агентурні повідомлення від 16 листопада), тощо.

«Розшифрували» гетьманські спецслужби й акцію з передислокації більшовиками терористів-горлорізів нелов'янського походження в Україну під

виглядом робітників. Так, наприклад, 16 жовтня 1918 р. в урядовій телеграмі до Полтавського губерніяльного староства департамент Державної Варти МВС повідомляв, що «останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організовують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання» [16, арк. 167]. Згідно з агентурними повідомленнями МВС доводило до відома місцевих органів правопорядку про спосіб легалізації та засоби конспірації таких бойовиків: «Ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, причому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того, більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей» [16, арк. 167]. Надаючи особливо серйозного значення вказаному явищу, Києвом наказувалося застосувати невідкладні заходи з перевірки населення і вчинення періодичних облав, а також вдатися до негайного арешту всіх китайців і латишів, як таких, що входять до складу вказаних артилей, так і окремих осіб, діяльність яких може викликати підозру» [16, арк. 167]. Заарештованих слід було передати місцевому німецькому командуванню для відправлення на примусові роботи.

У цей час протягом вересня – жовтня 1918 р. 2-й Запорозький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями був перекинутий на протибільшовицький фронт на Чернігівщину в район Новозибків – Новгород-Сіверський, де йшли практично безперервні бої з більшовицькими

загонами, зокрема на бойових позиціях в районі Стародуба. Жорстокі бої велися ще з початку жовтня, коли, наприклад, козаки 2-го пішого Запорозького полку 8–10 жовтня поблизу села Каменського, «обійдені зо всіх сторін переважаючими силами супротивника, пробились [в] напрямку на Колпинці, завдавши великих втрат ворогові, та, отримавши підкріплення, перейшли у наступ і розбили супротивника» [4, с. 155–157]. 5 листопада саме за цю переможну операцію, до речі, і «за його блискуче служіння Україні Його Світлість Пан Гетьман оголошує свою щиру вдячність старшинам і славним запорозьким козакам і наказав негайно представити до нагород всіх, що відзначилися, і командирів 2-го Запорозького полку [...] Військового старшину БАЛАБАЧАНА підвищити в полковники» [4, с. 155–157].

Разом з тим, як 18 жовтня повідомляв міністрові внутрішніх справ губерніяльний староста Чернігівщини, у відрізок між 8–15 жовтня демаркаційну лінію між Стародубом і Новгород-Сіверським перетнули радянські бойові загонами. Вторгнення мало короткотерміновий успіх через «неповну впевненість в українських полках», проте невдовзі за допомогою німців вдалося стабілізувати ситуацію. В донесенні також зазначалося й про доконаний факт переходу на бік більшовиків тих підрозділів Вільного козацтва, які зосереджувалися в Унечі та Гриньові, а також частини валків інших українських збройних формувань.

Окрім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. соціалістичну) армію. Так, у терміновому, цілком таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана

від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано якогось Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант повідомив, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павло Іванович Петров (мешкав у столиці по вул. Фундуклеївській, 68, у кв. 14), по Черкаському повіту – Олександр Смирнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан Філіпович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П. Петрова мав відбутися з'їзд усіх цих агентів [9, арк. 37].

Зрештою, як тільки-но чітко означилася поразка Центральних держав у Світовій війні, члени більшовицької мирової делегації у Києві перервали перемовини з українською стороною і під приводом необхідності консультацій зі своїм урядом виїхали до РСФРР. Утім їхні прямі перемовини з головою Наркомату зовнішніх справ Г. Чичериним й телеграмне зношення між ними засвідчували, що російські дипломати готувалися й до відправки з Києва до Радянської Росії також і членів своїх родин [37, с. 109]. А це означало, що Рада народних комісарів не мала більше наміру продовжувати мирні переговори з українським урядом. Коли ж 13 листопада у Комп'єнському лісі між Четверним союзом і Антантою було укладено перемир'я, РНК РСФРР одразу ж в однобічному порядку зреклася своїх зобов'язань за мировим

договором у Бересті (Брест-Литовську), а відтак і щодо удаваних намірів замиритися з Українською Державою та фактом її існування. Тож ще напередодні цієї події родини більшовицьких делегатів в Україні було заарештовано, що дало змогу урядові гетьмана, як повідомляв заступник міністра закордонних справ О. Палтов, українським консулам в Петрограді і Москві домогтися від більшовиків згоди на обмін дипломатичних осіб та членів їхніх сімей з обох сторін. Відтак для українських дипломатів та їхніх родин в Радянській Росії були виділені окремі потяги для повернення на Батьківщину, обмін ними з обох боків відбувся 10 листопада 1918 р. на прикордонній станції Могилів [30, с. 336].

Шлях до вже неприхованого вторгнення й війни з Україною для більшовицької Росії було відкрито. Більше того, в жовтні 1918 р. йшлося про відновлення українсько-російського фронту, як це видно з офіційних повідомлень у пресі державного Українського телеграфного агентства (УТА). Так, зокрема, як повідомляло УТА з Білгорода 28 жовтня 1918 р., на тих теренах було розгромлено «більшовицькі банди, що перейшли демаркаційну смугу поблизу Сажного» й «втрати більшовиків величезні» (при цьому «селяни прилеглих сіл приймали діяльну участь в допомозі й приводили до українсько-німецького командування червоноармійців, що переховувалися», а «дрібні хлібороби для боротьби з більшовиками влаштовували свої загони на місцях») [46, арк. 20 зв.]. Водночас за розпорядженням військово-польового штабу у російському Курську було зачищено абсолютно усі кордонно-перепускні пункти на державному розмежуванні між РСФРР та Українською Державою.

Як наслідок тисячі пасажирів потягів, що були заскочені цим зненацька, скопичилися на українських станціях Беленіхіно, Сажне, Білгород, Коренево й звідти змушені відтак повертатися до Харкова (пропуск до Росії більшовиками допускався лише з особливого дозволу їхнього харківського консула, місцезнаходження якого на той час ніхто вже не міг встановити) [46, арк. 20 зв.].

Паралельно більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й вчинення військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Як бачимо, водночас із планом збройного повстання, який розробили українські соціалісти, був розроблений і план фізичного знищення П. Скоропадського, який готували російські більшовицькі та лівоесерівські агенти, позаяк у спецслужбі РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, і в цьому рельєфно видно більшовицьку кооперацію з планами заколоту українських соціалістів (т. зв. групою Винниченка – Шаповала).

Тим часом на фоні військово-міжнародного та соціально-політичного становища наелектризованість сягала апогею напрути й обіцяла вибухнути небаченими досі потугою і масштабом. Над європейськими просторами повіяв вітер кардинальних змін, у перебігу Світової війни тривали переломні події й провіщали крах Центральних держав у борні з країнам Антанти, а отже – насувався час тектонічних військово-політичних трансформацій геополітичного характеру, що неминуче мало позначитися й на внутрішньополітичному становищі в

Україні та навколо неї. Прийдешні зміни відчували усі потужні, і не тільки, гравці на українській політичній шахівниці, що готувалися до настання нової реальності у всеозброєнні.

Відтак 31 жовтня новопризначений міністр внутрішніх справ В. Рейнбот у своєму таємному обіжникові оголосив підлеглим службам, губернiальним і повітовим старостам, міським отаманам та органам державної безпеки про рішучий намір покласти край розгойдуванню суспільства, спробам занурити країну у хаос громадянського протистояння та намірам зруйнування наявного ладу і форми влади в державі [8, арк. 100]. До числа партій, організацій і гуртків, безумовно, шкідливих і небезпечних державному ладу, міністр внутрішніх справ відніс: Російську комуністичну партію (більшовиків); Всеукраїнську організацію комуністів (більшовиків) [7, арк. 5–5 зв.]; партії та гуртки анархістів, незалежно від їхніх назв і відтінків; лівих російських соціалістів-революціонерів (російських лівих есерів); лівих з Української партії соціалістів-революціонерів (українських лівих есерів) як таких, «що примикають до більшовиків»; правих російських соціалістів-революціонерів (російських правих есерів), позаяк вони «виявили прагнення до створення військових організацій на Україні, для збройного повстання проти Гетьманської влади» [8, арк. 100]. Ця категорія партійно-організаційних пазлів політичної картини тогочасної України, за вказівкою очільника МВС, підлягала «найрішучішому переслідуванню усіма законними заходами, тобто осіб, що належать до складу названих спільнот, слід піддавати обшуку, арешту і порушувати проти них або судове переслідування,

або розслідування в порядку закону 24 вересня 1918 року» [8, арк. 100].

Тим часом у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження воєнного стану на Волині (до цього ще 22 жовтня на Харківщині було введено надзвичайний стан). 7 листопада 1918 р. наказом по МВС Одеське міське отаманство було оголошено у стані надзвичайної охорони [20]. Окрім цього, о 6 год. 5 хв. у ніч з 8 на 9 листопада воєнний стан було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та у Таврійській губернії (у повітах: Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському та у міському отаманстві Миколаєва) [20].

Паралельно з антигетьманським заколотом української Директорії більшовики готували свій власний завойовницький похід в Україну, що роздиралася у громадянському протистоянні й політичному ступорі. 11 листопада 1918 р. РНК РСФРР надала Реввійськраді директиву у 10-денний термін розпочати наступ на Україну. Вже 17 листопада було утворено Реввійськграду Особливої групи військ Курського напрямку, у складі якої були виділені Московська робоча дивізія та інші частини. Командування групою очолив В. Антонов-Овсієнко. Усі збройні сили, що знаходилися у нейтральній зоні, переходили у відання Реввійськгради групи. Цим було покладено початок створенню Українського фронту (фронт був створений на початку січня 1919 р. згідно з постановою Реввійськради РСФРР). Радянські війська перейшли в наступ 20 листопада 1918 р., а більшовицькі повстансько-партизанські загони вже діяли в українському запіллі. Під час

цих боїв частини Українського фронту систематично поповнювалися бійцями з Петроградського, Московського, Орловського та інших військових округів Російської Федерації.

На цей момент було перервано безплідні мирові перемовини з делегацією РСФРР. Коли ж розпочався від'їзд радянської делегації, міністр внутрішніх справ В. Рейнбот вжив усіх заходів, аби більшовиків виїхало якомога більше з України, саме тому він погоджувався на усілякі збільшення їхніх дипломатичних списків. Натомість директор департаменту Державної Варти МВС П. Аккерман вважав, що з припиненням переговорів з цими «зłodіями» руки у нього розв'язані, а тому й прагнув заарештувати якомога більше більшовиків у Києві з тим, щоби після від'їзду Д. Мануїльського усіх їх запроторити до в'язниці. А позаяк В. Рейнбот не схвалив плану свого підлеглого П. Аккермана, то останній з властивим йому запалом вирішив відігратися. Відтак на прикордонній станції ним було інсценовано «бандитський» наліт на делегатський потяг, під час якого більшовицьких дипломатів, у тому числі Х. Раковського та Д. Мануїльського, було побито, порозкрито дипломатичні скрині й забрано частину листувань (для більшого маскарладу відібрали трохи грошей і речей). У тому «експроприюваному» листуванні українськими агентами були знайдені вказівки, хто у військових німецьких та австрійських частинах підтримував зв'язок з більшовиками.

Тим часом чутки про заколот проти П. Скоропадського вже ширилися Києвом та усією країною. В. Винниченко та М. Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному

есефами офіційному засіданні УНС, називаючи їх авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді В. Винниченко дав і начальнику Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренеру та німецькому консулу Е. фон Тіллю, які ввечері (о 20 год.) 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин розпочався з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада 1918 р., коли особовому складу ОЗСС (на той момент – 46 старшин і 816 стрільців, які мали в своєму розпорядженні 12 кулеметів та 4 гармати [26, с. 135]) було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії. Більшовики ж, як зізнавався В. Антонов-Овсієнко, «під прапори Петлюри... послали усі свої революційні комітети» [2, с. 118]. Гетьман, у свою чергу, негайно заборонив збори й маніфестації, закрив вищі школи та запровадив попередню цензуру воєнного часу. Увечері 16 листопада перший панцерний ешелон січових стрільців вирушив з Білої Церкви і прибув до Фастова, а 17 листопада вранці – другий ешелон січовиків, також перетворений на панцерник, і вже наступного дня відбувся бій між республіканцями та гетьманцями під Мотовилівкою, в якому останні зазнали поразки.

В Україні склалася патова ситуація для усіх фігурантів і сил тогочасного історичного моменту, позаяк ніхто вже не був у змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. То був вітер громадянської війни. Його терпляче чекали «червоні» росіяни – на півночі, «білі» росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на

півдні тощо. На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: українські соціалісти, російські більшовики і ліві есери, махновці та інші анархісти, російські монархісти й єдинонеділимці, робітники та селяни, різного ґатунку отамани і просто ватаги волоцюг. Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість.

Тим часом 17 листопада 1918 р. у Курську за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР почав формуватися ударний кулак для цілком «прозорої» перспективи військових дій – група військ Курського напрямку. Вона мала завданням «визволення» України. До її складу, окрім українських частин, що створювалися з повстанців у нейтральній зоні, було вирішено включити і регулярні частини Червоної Армії РСФРР. Командуючим угрупованням було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головному І. Вацетісу, який, відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР, заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли в зону Донського фронту (при цьому враховувалося і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії та Естонії). Тоді ж, у листопаді, значна група лідерів КП(б)У у вагоні Й. Сталіна та під його пильним контролем й за особистої присутності з Москви перемістилася ближче до українського кордону – у район Курська. Там же, у своєму вагоні, нарком у справах національностей РНК РСФРР, член РВС РСФРР та член ЦК КП(б)У Й. Сталін 28 листопада утворив волювим розпорядженням ЦК РКП(б) т. зв. «український» радянський уряд з Г. П'ятаковим на чолі, на допомогу

якому й мала прийти згадувана російська група військ.

В Україні ж 18 листопада о 24 годині 2-й Запорозький полк П. Болбочана збройно виступив на боці Директорії й спільно із залізничною сотнею та 1-м гайдамацьким куренем імені отамана Кириленка захопив місто і проголосив у ньому владу УНР. Війська, що перейшли на бік Директорії, майже без спротиву німецьких частин взяли під свій контроль усі урядові установи Харкова, зокрема зайняли місцеву контору Державного банку, центральну варту, казначейство, вокзал, управління залізниць тощо [22, с. 1]. Тоді ж, у ніч на 18 листопада 1918 р., з Чернігівщини повідомили про оволодіння більшовиками Глухівським повітом, 19 листопада радянські війська захопили Ямпіль та хутір Михайлівський і розпочали стискати кільце навколо Глухова. 20 листопада вони спрямували свої сили й до станції Коренево, а 26 листопада почався наступ авангарду радянських частин у напрямку Мозир – Калинковичі. Болбочанівці ж («запорожці») у цей час залишили Харків і захопили Полтаву, де велися бої між гетьманцями та республіканцями, і придушили у місті більшовицьке повстання, проте цим самим практично відкрили шлях в Україну більшовицьким терористичним загонам і радянським військам з території РСФРР.

З наближенням республіканських військ до Києва Український ВРК призначив окремий оперативний штаб (М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець), який взявся за організацію бойових груп (серед яких були й більшовицькі). Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизилися до столиці, УВРК вирішив підняти у місті повстання.

Київ був буквально нашпигований лівими підпільними терористичними групами й відповідно збройними схронами для їхніх потреб. Так, наприклад, 22 листопада Осібний відділ Київської добровольчої дружини через власну агентуру виявив на подвір'ї столичного Політехнічного інституту (на Бібіковському бульварі, поблизу залізничної смуги) склад зброї. Біля Інституту тоді знаходився завод Гретера, частина робітників якого були більшовиками, які й влаштували біля купи вугілля та сміття в люку схрон зі зброєю [40, арк. 147]. У Києві масово друкувалися антигетьманські прокламації та листівки з закликом до повалення існуючого ладу (зокрема, у «Дніпро-Союзі» і навіть у Міністерстві народного здоров'я). Більшовицькі агенти були розкидані по місту (так, наприклад, у відділі Придніпровських загонів водієм служив колишній більшовицький комісар М. Зімовцев; з'явилися колишні робітники-заколотники й члени більшовицького комітету заводу «Арсенал» Куренець, Крилов, М. Лещинський, В. Святогор (був комендантом Лаври під час убивства київського митрополита); більшовицькою зв'язковою точкою був гараж державного Акцизного відомства по вул. Кудрявській; до столиці прибув колишній начальник Червоної гвардії Струцинський; в «Арсеналі» на службу влаштувався колишній більшовицький комендант Костюк; експедитор департаменту Експедиції заготовки державних паперів Міністерства фінансів Гурський щоденно о 17.00 збирав республіканський повстанчий актив у 1-му корпусі готелю Михайлівського монастиря; в Кагарлику мешкав скарбник військово-революційного комітету, що постачав столичному більшовицькому підпіллю

крупні суми грошей тощо) [40, арк. 184–184 зв.].

Невдовзі стало зрозуміло призначення цих та інших збройних схованок, агентурних і друкарських точок та роздрібних груп агітаторів і терористів. У ніч з 22 на 23 листопада революційні загони з боєм намагалися оволодіти Педагогічним музеєм (будівлею колишньої Центральної Ради), повстанці захопили столичний Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) та Плоский райони, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. До заколотників приєдналася частина 21-го Сквирського полку. Проте через відсутність належної координації дій захопити повністю Київ не вдалося, й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти [38, с. 140]. Повстання у Києві було, врешті, придушено.

У цей час 27 листопада Директорія оголосила загальну мобілізацію до лав Армії УНР громадян, які пройшли військову муштру в усіх родах військ, віком від 20 до 30 років включно, а старшин – до 43 років по всій території України [21, с. 385–386]. Тоді ж члени Директорії надіслали до Харкова отаманові П. Болбочану екстрену листівку, у якій сповіщалося, що революційні війська підходять до столиці. С. Петлюра цього дня перебував у Феофанії під Києвом, де його штаб розробляв план здійснення з цього напрямку прориву на столицю через Пущу-Водицю [40, арк. 197–197 зв.]. З боку Трипілля на Бориспіль висунувся підрозділ повстанців чисельністю 1500 вояків з метою перерізати сполучення Київ – Полтава [40, арк. 197 зв.].

У Курську маріонетковий більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим

29 листопада поширив маніфест, у якому проголошувалося повалення влади гетьмана П. Скоропадського і встановлення радянської влади в Україні. У цей же час через українсько-російський кордон з півночі продовжували переходити більшовицькі війська, практично не зустрічаючи на своєму шляху жодного спротиву. Так, наприклад, Поліський окружний староста барон П. Патон телеграмував міністрові внутрішніх справ 3 грудня 1918 р., що «за отриманими у штабі германської дивізії сьогодні відомостями, відбулася угода з більшовиками про відкриття кордону України, захищаючи лише смугу дванадцять верст на північ вздовж Поліської залізниці й про безперешкодний пропуск через названу зону усіх незброєних більшовиків. Більшовики заявили про посилку на Україну агітаторів, чому німці не перешкоджають. Не маючи у розпорядженні воєнної сили, затримати наступ і вплив більшовиків на усю північну частину губернії не можу; оперувати з добровольчими загонами, з огляду їхньої малочисельності, нема можливості; за появою шкідливого елемента буде встановлено спостереження» [44, арк. 15]. І таке становище було на всіх кордонних теренах Української Держави.

8 грудня за наказом С. Петлюри республіканці несподівано оточили німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїли їх. У цей час більшовики провели успішні перемовини з німцями й досягли їхньої попередньої згоди на здачу Харкова, Павлограда, Синельникова та Катеринославського району, які «червоні» запланували захопити шляхом інспірованого антигетьманського повстання, «затулившись повстанчими загонами з боку Києва». Про це, зокрема,

7 грудня доповідав головнокомандувачу усіх збройних сил РСФРР І. Вацетису командувач радянських військ України В. Антонов[-Овсієнко]. Тоді в його розпорядженні вже було приготовано для розвитку наступу частини т. зв. 2-ї Української дивізії, що спішно зводилися в бригаду (6 тис. багнетів, 500 шабель, 7 гармат). Ця дивізія готувалася для взяття Харкова. Для захоплення Полтавщини створювалися окремі загонами. Далі метою окупантів були Катеринославщина і Донбас. Для головного удару вже були готові нова Українська бригада, що спішно формувалася в районі Нового Оскола – Волуйок, загін Кожевникова, дві батареї, які прибули з Москви, а також повстанчі частини та нові очікувані підрозділи з Росії [55, арк. 75–75 зв.].

Тим часом 9 грудня республіканці розбили гетьманців і німців під Ромоданом, а вже наступного дня у своїй розмові з П. Болбочаном С. Петлюра наказав йому «форсірувати певними частинами наступ на Київ», хоча, як тоді з'ясувалося, наступ на столицю все ж мав відбутися раніше, ніж «запорожці» встигли б до нього приготуватися [45, арк. 21 зв.–22]. Незабаром у другій половині дня суботи 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади власноручним актом [3; 24; 28; 31; 32, с. 224]. У ніч на 15 грудня столиця України опинилася під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування.

Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав відозву до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади Рад, а Директорію, В. Винниченка та С. Петлюру було звинувачено у «зраді трудящих».

Відозву підписали члени «уряду»: Г. П'ятаков (голова), В. Загонський, Артем (Ф. Сергєєв), Е. Квірінг, В. Аверін (члени) та І. Кудрін (керуючий справами). У той час, як радянські війська переможно просувалися Україною, Директорія раз у раз надсилала до Москви ноги-радіограми протесту (31 грудня 1918 р., 3, 4 та 9 січня 1919 р.). На це нарком закордонних справ РСФФР Г. Чичерін 5 січня 1919 р. відповів, що російських військ в Україні нема, а наступ проти уряду УНР веде армія українського радянського уряду, який є цілком незалежний. 16 січня 1919 р., після бою за Чернігів, Директорія оголосила війну Радянській Росії, а вже 5 лютого під більшовицькою окупацією опинилася столиця України – Київ. Почалася довготривала і трагічна друга російсько(більшовицько)-українська війна, що, зрештою, закінчилася поразкою української державності й встановленням на Україні майже 70-річної російської окупації.

Тактика і стратегія боротьби РСФФР проти Української Держави у 1918 р. засвідчує про її гібридно-комбінований характер, який увібрав у себе різноманітні форми і засоби, починаючи з дипломатичного, пропагандистсько-ідеологічного та фінансово-економічного фронтів і закінчуючи підривом соціально-суспільної боротьби на внутрішньоукраїнському терені (вдало використовуючи й розпалюючи політичні чвари й розкол у країні), застосуванням масового та індивідуального терору, прихованим збройним нападом у межі України і, зрештою, відкритим і прямим військовим вторгненням з метою знищення суверенної Української Держави.

На початку ХХІ ст. Російська Федерація під проводом президента В. Путіна

продовжує злочинну практику терору й війн з метою розчленування, поглинання й знищення держави Україна, що застосовувалася на початку ХХ ст. кривавим більшовицько-радянським режимом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на чолі з В. Леніним, Л. Троцьким та Й. Сталіним.

ЛІТЕРАТУРА

1. АВП РФ. Ф. 04. Оп. 51. Т. 338. Спр. 55180.
2. Антонов-Овсєєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва; Ленинград: Госвоениздат, 1932. 350 с.
3. *Відродження*. 1918. 15 грудня.
4. Гай-Нижник П. За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави. *Київська старовина*. 2007. № 6. С. 155–157.
5. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сборник документов и материалов. Т. 2. Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. Киев, 1967. 918 с.
6. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 1. Спр. 883.
7. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 3.
8. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 5.
9. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 10.
10. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 11.
11. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 13.
13. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 25.
14. ДАКО. Ф. р-2793. Оп. 2. Спр. 43.
15. ДАСО. Ф. р. 5567. Оп. 1. Спр. 20.
16. ДАСО. Ф. р. 5962. Оп. 1. Спр. 1.
17. ДАСО. Ф. р. 5962. Оп. 1. Спр. 4.
18. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва; Ленинград, 1930. С. 136–185.
19. *Державний вістник*. 1918. 1 жовтня.
20. *Державний вістник*. 1918. 9 листопада.
21. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Т. 2. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 743 с.

22. *Земське діло*. 1918. 20 листопада.
23. *Земські известія*. 1918. 3 октября.
24. *Кієвская мысль*. 1918. 15 (2) декабря.
25. Кляцкин С. М. На защите Октября. Москва, 1965. 475 с.
26. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. 663 с.
27. Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 259 с.
28. *Мир*. 1918. 15 декабря.
29. Могилянський Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва; Ленинград, 1930. С. 115–135.
30. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011. 390 с.
31. *Наш путь*. 1918. 15 декабря.
32. «От власти отказываюсь» (Документы о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты). *Летопись революции*. 1924. № 2 (7). С. 224.
33. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Киев: Политиздат Украины, 1977. 816 с.
34. Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі. Хмельницький, 2012. 103 с.
35. РГВА. Ф. 103. Оп. 1. Спр. 507.
36. Резолюція II з'їзду КП(б)У «Про поточний момент». Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. I. Київ: Ордена Трудового Червоного Прапора видавництво політичної літератури України, 1976. С. 34–36.
37. Соловійова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ; Донецьк: Юго-Восток, 2006. 393 с.
38. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. III. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. 159 [1] с.
39. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 36.
40. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 71.
41. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 109.
42. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 110.
43. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 114.
44. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 250.
45. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 12.
46. ЦДАВО України. Ф. 2586. Оп. 1. Спр. 2.
47. ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 87.
48. ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 88.

REFERENCES

1. *Archives of Foreign Policy of Russian Federation*. [in Rus.]
2. ANTONOV-OVSEYENKO, V. (1932). *Civil War Notes*. Vol. 3. Moscow; Leningrad: Gosvoenizdat, 350 p. [in Rus.]
3. *Vidrodzhennia*. (Dec. 15, 1918). [in Ukr.]
4. HAI-NYZHNYK P. (2007). The Grounds for Promoting Petro Bolbochan to the Rank of the Colonel of the Army of the Ukrainian State. *Kyivska starovyna (Kyiv Antiquities)*, (6), pp. 155–157. [in Ukr.]
5. *Fighting against Denikin and Petliura Regimes in Ukraine. May 1919 – February 1920*, Vol. 2 of *Civil War in Ukraine, 1918–1920: Collected Documents and Materials*. (1967). Kyiv, 918 p. [in Rus.]
- 6.–14. *State Archives of Kyiv Region*. [in Ukr.]
- 15.–17. *State Archives of Sumy Region*. [in Ukr.]
18. DENIKIN, A. (1930). Hetmanate and Directory in Ukraine. In: *Revolution in Ukraine according to the Memoirs of the "Whites"*. Moscow; Leningrad, pp. 136–185. [in Rus.]
19. *Derzhavnyi vistnyk*. (Oct. 1, 1918). [in Ukr.]

20. *Derzhavnyi vistnyk*. (Nov. 9, 1918). [in Ukr.]
21. *Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic*. (2006). Vol. 2. Kyiv: Olena Teliha Publishing, 743 p. [in Ukr.]
22. *Zemske dilo*. (Nov. 20, 1918). [in Ukr.]
23. *Zemskiie izvestiia*. (Oct. 3, 1918). [in Ukr.]
24. *Kievskaya mysl*. (Dec. 15 (2), 1918). [in Rus.]
25. KLYATSKIN, S. (1965). *Defending October*. Moscow, 475 p. [in Rus.]
26. KUCHABSKYI, V. (1969). *Sich Riflemen Corps: A Military History Essay*. Chicago, 663 p. [in Ukr.]
27. LEMIZHANSKA, O. (2012). *Relations between State Authorities and Local Self-Government of Pavel Skoropadsky's Hetmanate (April – December 1918)*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 259 p. [in Ukr.]
28. *Mir*. (Dec. 15, 1918). [in Rus.]
29. MOHYLIANSKYI, N. (1930). The Tragedy of Ukraine (From 1918 Kiev Experience). In: *Revolution in Ukraine according to the Memoirs of the "Whites"*. Moscow; Leningrad, pp. 115–135. [in Rus.]
30. *Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921*. (2011). Book. 1. Kyiv: Naukova dumka, 390 p. [in Ukr.]
31. *Nash put*. (Dec. 15, 1918). [in Rus.]
32. "I Resign My Power" (Documents on Hetmanate from the Archives of Kharkiv Provincial Headman). (1924). *Letopis revoliutsii*, (2 (7)), p. 224. [in Rus.]
33. *Essays on the History of the Communist Party of Ukraine*. (1977). Kyiv: Politizdat Ukrainy, 816 p. [in Rus.]
34. PRYKHODKO, V. (2012). *From the History of the Uprising of the Ukrainian University in Kamianets-Podilskyi*. Khmelnytsky, 103 p. [in Ukr.]
35. *Russian State Military Archives*. [in Rus.]
36. Resolution of the 2nd Congress of the CP (b) U "On the Current Moment". (1976). In: *Communist Party of Ukraine in Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences, and Plenums of the Central Committee*. Vol. 1. Kyiv: Political Literature Publishing of Ukraine of the Order of the Red Banner of Labor, pp. 34–36. [in Ukr.]
37. SOLOVIOVA, V. (2006). *Diplomatic Activity of the Ukrainian National Governments of 1917–1921*. Kyiv; Donetsk: Yuho-Vostok, 393 p. [in Ukr.]
38. KHRYSYTIUK P. (1921) *Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution*. Vol. 3. Vienna: Ukrainian Sociological Institute Press, 159, [1] p. [in Ukr.]
- 39.–46. *Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine*. [in Ukr.]
- 47.–48. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*. [in Ukr.]